
Definition the Dimensions and Strategies of Improvement Spirituality in Pilgrimage Cities Approaching on Holy Shrines

Asghar Molaei*

¹ Assistant Professor of Architecture, Faculty of Architecture and Urbanism, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran.

(Received 19 Apr 2021, Accepted 31 Jul 2021)

Islamic spirituality is one of the mental states of human beings which has a high status in its perfection from the perspective of Shiite thought where Pilgrimage is one of the Islamic customs and ethics. The pattern of pilgrimage tourism in religious, devotional and prayer spaces can create a spirituality focused on the pillars of Islam. In line with the principle of bowing and celebrating the rituals of God, especially the shrines of the Ahl al-Bayt (AS), the holy shrines are among the centers of interest in Iranian cities that can be developed with a pilgrimage approach. The purpose of this article is to recognize the place of holy shrines in the spirituality of pilgrimage cities, which has been done by analytical research method and interdisciplinary research and logical reasoning and by using documentary and library study methods. The Findings of the research emphasize four strategies:

A) Pilgrimage Arsen pattern; in pilgrimage cities that have holy shrines, with the development of complementary layers of pilgrimage and the needs of the surrounding areas, a city with a center of holy shrines is created. This type of pilgrimage arsenic is present in some cities and regions of Iran such as Qom, Mashhad, Rey and Shiraz. In order to solve problems and meet existing social, functional, spatial and physical needs and urban landscape in the arsenal of pilgrimage arsenic and surrounding texture in this case, it is necessary that the collection of tombs, uses and surrounding spaces in the light of pilgrimage, be mixed with spirituality and its events, and Arsen create a lasting pilgrimage in the mind of the pilgrim and the community. The characteristics of the proposed pilgrimage arsenic are: the center of a religious and devotional space and building (worship, prayer and culture (mosque, Hosseinieh, Mahdieh, Mosalla, Zeinabieh, etc.); Planning the complementary and required uses of ArsenShahri (cultural, medical, educational, service and commercial) with the model of urban Arsen such as Dar al-Shifa, Dar al-Quran, school.

B) Attention to the context around the holy shrines; Planning of mixed orders compatible with urban Arsen complex in the routes leading to the religious and

cultural center. As it gets closer to the center, the cultural and religious atmosphere including. Harmony, diversity and cohesion, unity and spatial and physical integrity in the urban Arsen complex and the balance of mass and space in the complex; Respect for the visual and elevation of the central element and the dominance of the religious building over other spaces and buildings increases and vice versa. Of course, it is necessary to mention that the type of plans of each tomb is different from other tombs depending on the local conditions and may not require intervention in one case and vice versa. In addition, the context of the holy shrines requires attention to their civil rights and property rights, as well as their comfort and tranquility, which is necessary to pay attention and respect in spatial and physical programs and interventions.

C) Protection of the landscapes of the pilgrimage arsenic; The holy shrines with beautiful skyline and elements of Iranian-Islamic architecture, especially domes and minarets, entrances and porches, as well as the arts of bedding, brickwork and tiling show beautiful landscapes in pilgrimage cities. In most of the pilgrimage cities of Iran, with their chaotic constructions and incompatible architectural style, these landscapes have often violated the height of the shrines and blocked the view of the tomb or have weakened the spirituality of landscapes.

D) Development of social and cultural activities; Sacred shrines can be tailored to the needs of different social groups, especially enthusiasts, pilgrims, families, children, women, adolescents, youth and the elderly. This dimension of educational, leisure, recreation and sports needs can be done by attracting donations and the help of specialized enthusiasts. It should be noted that the spaces required for these needs may be provided in the pilgrimage Arsen complex and often in other parts of the city directly from the shrine.

Keywords: Holy Shrines, Pilgrimage, Pilgrimage City, Spirituality, Pilgrimage Arsen.

* Corresponding author. . E-mail: a.molaei@tabriziau.ac.ir

تبیین ابعاد و راهبردهای ارتقای معنویت در شهرهای زیارتی با تأکید بر بقاع متبرکه

اصغر مولائی*

استادیار دانشکده معماری و شهرسازی، دکتری شهرسازی اسلامی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.
(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۰۱/۳۰، تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۰۵/۰۹)

چکیده

معنویت اسلامی به عنوان یکی از حالات روحی و روانی انسان‌ها است که در کمال وی از منظر تفکر شیعی جایگاه والایی دارد. زیارت که یکی از آداب و اخلاق اسلامی است در الگوی گردشگری زیارتی در فضاهای مذهبی، عبادی و نیایشی میتواند معنویتی معطوف به ارکان دین اسلام بیافریند. بقاع متبرکه در راستای اصل تعظیم و بزرگداشت شعائر خداوندی به‌ویژه مزارات اهل بیت (ع) از کانون‌های مورد توجه در شهرهای ایرانی است که با رویکرد زیارتی قابل توسعه است. هدف این مقاله، بازشناسی جایگاه بقاع متبرکه در معنویت شهرهای زیارتی است که با روش تحقیق تحلیلی و پژوهش میان رشته‌ای و استدلال منطقی و با استفاده از شیوه‌های مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای انجام شده است. یافته‌های پژوهش بر چهار راهبرد (۱) طراحی ارسن زیارتی (۲) توجه بر بافت پیرامون بقاع متبرکه (۳) حفاظت مناظر ارسن زیارتی (۴) توسعه فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی تأکید می‌کند. در شهرهای زیارتی که دارای بقاع متبرکه هستند با توسعه لایه‌های مکمل زیارت و نیازهای پهنه‌های پیرامون، ارسن شهری با مرکزیت بقاع متبرکه ایجاد می‌شود. طراحی راسته‌های مختلط سازگار با مجموعه ارسن شهری و حال و هوای معنوی آن به همراه رعایت حقوق شهروندی ساکنان و مالکان بافت پیرامون و نیز احترام به حریم بصری و ارتفاعی عنصر مرکزی و تسلط بنای مذهبی بر سایر فضاها و بناها ضروری است. بقاع متبرکه می‌توانند برای نیاز گروه‌های مختلف اجتماعی به ویژه علاقمندان، گردشگران زیارتی، خانواده‌ها، کودکان، زنان، نوجوانان، جوانان و سالمندان برنامه‌ریزی کنند.

واژگان کلیدی

بقاع متبرکه، زیارت، شهر زیارتی، معنویت، ارسن زیارتی.

* نویسنده مسئول مکاتبات: a.molaei@tabriziau.ac.ir

© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را با دیگران به اشتراک بگذارد منوط بر اینکه حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

مذهبی مدنظر زائران قرار می‌گیرد، مانند زیارت کعبه، اورشلیم و مشهد. زیارت از ویژگی‌های معمول مذاهب قومی و ادیان جهانی است. سفر به اماکن زیارتی اغلب حرکت دسته جمعی تعداد کثیری از زائران را به آن مناطق در پی دارد. این امر به ویژه برای پیروان دین اسلام، هندو و مسیحیت حائز اهمیت است. بنابراین چنین مکان‌هایی که به دور از محل سکونت پیروان آن دین قرار دارند، به عنوان ایجاد کننده یک جریان جهانگردی هستند که انگیزه اصلی آن انگیزه دینی است (Ghaderi Ezati and Hafezizadeh 2008). به اعتقاد راپوپورت هویت شهرها ریشه در فرهنگ مردم آنها دارد و معتقد است که عامل فرهنگی به ویژه اعتقادات مذهبی مردم، اساس ایجاد زیستگاه‌های انسانی بوده است. وی اساس عمل نظم‌دهی به سکونت‌گاه‌ها را مذهب می‌داند که غالباً به شیوه‌ای نمادگرایانه صورت می‌گرفته است (Rapaport 1987).

معنویت یک منبع مهم اولیه هویت‌بخشی و معنابخشی است که جهت‌گیری ذهنی فرد را شکل می‌دهد و احساس هماهنگی با جهان هستی را در وی تداوم می‌بخشد. بین دو واژه دین و معنویت رابطه نزدیک و عمیقی وجود دارد، اما بین آنها تفاوت‌هایی نیز هست. معنویت دینی، معنویتی است که مبتنی بر یک سنت خاص دینی است و بر یک چارچوب و سیستم اعتقادی خاص استوار است. معنویت غیردینی یا سکولار، در برگیرنده معنویت‌های انسان‌گرا، طبیعت محور و زمین‌محور است. عقاید آنان ممکن است بر مبنای انکار وجود خدا یا وحدت وجود خدا باشد، آموزه‌های آنان در برگیرنده عمل‌گرایی محیطی و اجتماعی است. معنویت عرفانی، تجربه شخصی افرادی است که ممکن است به عنوان شیوه‌ها یا فرقه‌های فرعی یک دین، مانند یهودیت، مسیحیت و اسلام باشد و یا شامل بیشتر معنویت‌های شرقی شود (Farahmand 2014). از نظر امام خمینی (ره)، امور معنوی، آن وجه انسانی از عالم غیب است (Khomeini 1978). آیت‌الله خامنه‌ای بر این باور است که معنویت، مجذوب شدن در مقابل لطف الهی است

در فرهنگ لغات دهخدا، معنویت به معنای معنوی بودن و معنوی به مفهوم با معنی، مقابل لفظی، حقیقی و راست و اصلی و ذاتی و مطلق و باطنی و روحانی؛ مقابل مادی و صوری و ظاهری، معنایی که فقط به وسیله قلب شناخته می‌شود و زبان را در آن بهره‌ای نیست. همچنین زیارت به معنای به مشاهد متبرک و بقعه‌ها رفتن و دعایی که به‌عنوان تشریف باطنی برای امام‌ها و امامزاده‌ها و اولیا خوانند، حج و مسافرت به مشاهد متبرکه و کسب فیض از قبر منور آن حضرت (ص) و قبور ائمه هدی (س) و تشریف در عتبات عرش درجات (Dehkhoda 1997).

گردشگری و گذران اوقات فراغت به شیوه‌ای جدید، پدیده‌های پیامدی و همزمان جزء جدایی ناپذیر جامعه صنعتی و حلقه‌ای مهم در باز تولید آن است (Momeni 2005). گردشگری زیارتی که ریشه در باورها و اعتقادهای دینی - مذهبی دارد، به مفهوم تخصصی خود فراتر از وابستگی به زمان و اوقات فراغت، عامل مهم جغرافیای انسانی در شکل‌گیری مسافرت، ایجاد تمرکز و چشم انداز فرهنگی است. در میان گردشگران زیارتی با دو گروه مواجه هستیم: یکی زائران، کسانی که انگیزه آنها از مسافرت، فقط انجام امور مذهبی است و زمان و مدت اقامت آنها، تابع اوقات فراغت نیست و دیگری، گردشگران مذهبی که ضمن انجام زیارت و شرکت در مراسم مذهبی از مکانهای دیگر گردشگری زیارتی نیز دیدن می‌کنند و یا به عبارتی دیگر، اهداف مسافرت آنها چند منظوره با اولویت زیارت است. با این وجود، امروزه گردشگری مذهبی با همه اجزاء و گونه‌های مختلف آن، به سبب ویژگی‌های ساختاری و کارکردی خاص، توانسته خود را در متن گردشگری جهانی جای دهد، به طوری که حوزه نفوذ آن سراسر جهان را فرا گرفته است (Nolan 1989). به هر حال پیدایش حیات، شکل‌گیری، رشد و توسعه شهرهای مذهبی، محصول ارتباط متقابل و پیامدهای فضایی جهان بینی با محیط است.

در این نوع گردشگری، مکان‌های زیارتی و مراسم و شعائر

۱. روش پژوهش

این پژوهش با روش پژوهش تحلیلی و پژوهش میان رشته‌ای و استدلال منطقی انجام شده است. به طوری که در مطالعه متون و اسناد مربوطه به‌ویژه تعیین مدل نظری پژوهش از روش تحلیل محتوای متون و شیوه مطالعه کتابخانه‌ای و اسنادی استفاده می‌شود. همچنین در تبیین روابط بین ابعاد پژوهش که شامل بقاع متبرکه، شهر زیارتی، معنویت و گردشگری زیارتی هستند، از روش پژوهش استدلال منطقی استفاده شده است. در این راستا مهم‌ترین سؤال مقاله عبارت است از اینکه راهبردهای ارتقای جایگاه بقاع متبرکه در معنویت شهرهای زیارتی کدام هستند؟ با توجه به اهداف، پرسش‌ها و روش انجام تحقیق، فرایند انجام در قالب نمودار شکل زیر قابل ملاحظه است.

تصویر ۱: فرایند انجام پژوهش

Fig. 1: Research process

۲. مبانی و چارچوب نظری پژوهش

۲-۱. چارچوب دین اسلام

دین اسلام مشتمل بر سه قسمت است: ۱- اعتقادات یا اصول دین ۲- احکام یا فروع دین ۳- اخلاقیات یا دستورات تربیتی (Motahari 2012). *الاسلام هو التسليم* در مقابل چه؟ شخص؟ نه، بلکه تسلیم در مقابل حق، یعنی وقتی مواجه با حق شد، حالت طغیان و عصیان نداشته باشد. فرق اصول دین و فروع دین این است که فروع، آن چیزهایی است که انسان باید عمل کند؛ اما در اصول، علم

و معنویت، راز و نیاز با خدا، ارتباط دلها با خدای متعال، هدف را خدا قرار دادن، فریب ظواهر را نخوردن، دلبستگی به زر و زیور دنیا و زخارف دنیا پیدا نکردن، اینها است که یک مجموعه مؤمن و یک فئه مؤمنه را به وجود می‌آورد؛ آن وقت، «کم من فئه قليلة غلبت فئه كثيرة باذن الله. آیت‌الله جوادی آملی، سلامت معنوی را در گروه اعمال صالح و نیتها و تصمیم‌هایی که در راستای کمالات اخلاقی باشد، می‌داند. همانطوری که ملاحظه می‌شود، معنویت دارای گونه‌های مختلف دینی، عرفانی، فرادینی و غیره است. در این پژوهش مقصود از معنویت، معنویت اسلامی است که تعاریف و ویژگی‌های متعددی مانند عمل صالح، خدامحوری، راز و نیاز با خدا برای آن ارائه شده است. یکی از راههای کسب معنویت، زیارت و گردشگری زیارتی است که در کنار زیارت، فضاهای عبادی و مذهبی شهرها نیز می‌تواند محمل و بستری برای ارتقاء و تجلی معنویت فراهم کند.

در این میان شهر به عنوان محمل زندگی انسان، باید بستری برای سعادت حقیقی بر پایه فطرت و اصول و مبانی اصیل و حقیقی فراهم کند. اغلب طرح‌های شهری و منطقه‌ای به نیازها و مسائل صرف بسنده کرده‌اند و شهرها و مناطق کنونی دارای سیما و منظری یکنواخت شده‌اند. در این میان آموزه‌های مدیریت شهری، طراحی و برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای توجه چندانی به زمینه‌ها و عوامل معنویت ایرانی و اسلامی نداشته‌اند. نگرش‌های صرفاً کالبدی و فنی و عملکردی در احداث بناها و راهها و امکانات درون‌شهری و برون‌شهری به سبک ساخت و سازهای غربی از جمله این بحران معنویت است. مسئله پژوهش عبارت است از اینکه شهرهای زیارتی با مرکزیت بقاع متبرکه دارای ظرفیت‌های وسیعی در ابعاد فرهنگی، اجتماعی و کارکردهای همراه با معنویت هستند که به الگویی جامع نیاز دارند تا زندگی اجتماعی توأم با معنویت را برای گردشگران زیارتی و علاقمندان ارائه کنند. علاوه بر آن توجه بر حل مسائل و رفع نیازهای مجموعه فضاهای زیارتی و بافت پیرامون آن نیز ضروری است.

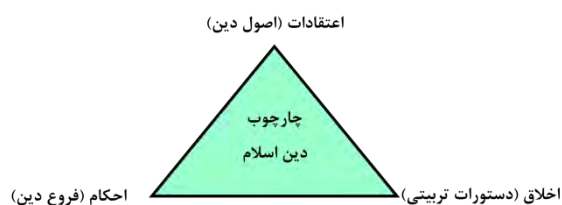
گورستان‌های مسلمانان از کرانه‌های بیابان‌ها و دریاها از اقیانوس اطلس تا هند همه جا به چشم می‌خورد (Burkhardt 2010). آرامگاه در جامعه شیعی، تنها به عنوان یک مکان تدفینی مطرح نبوده است. بلکه جایگاه آن به بزرگداشت ائمه شیعه و احادیثی که در ارتباط با اهمیت زیارت قبور امامان شیعه به نقل از پیامبر اکرم (ص) و یا به نقل از امامان شیعه آمده است، برمی‌گردد (Sadjadi 2013).

مزار برخی امامزادگان در دل کوه‌ها، باغ‌ها و چشمه‌سارها است. زیارتگاه‌هایی از این دست هم غذای روح است و هم سبب سلامتی جسم را فراهم می‌کند و نشاط و امید به همراه خواهد داشت. به نقل از ابن‌بلخی، مزار امامزاده احمد بن موسی در شیراز در یک بستان قرار داشته و در کنار آن نهرهایی جاری بوده است (Ibn Balkhi 1995). به همین ترتیب بسیاری از امامزادگان در باغ‌ها و در محیطی پاک و مفرح به خاک سپرده شدند. از این رو سفر و زیارت باهم قرین هستند و انجام آن به‌ویژه زمانی که با توصیه‌های دینی همراه شود، سبب لذت بردن بیشتر و بهره‌بردن و در اثربخشی بهتر برای روح و جسم آدمی می‌شود. سفرهای زیارتی اتحاد اسلامی و تعاملات فرهنگی میان کشورها و ملت‌های مسلمان را افزایش می‌دهد، سبب احیاء و پاسداشت شعائر دینی و جذب گروه‌های دیگر به معارف اهل بیت می‌شود. به واقع امامزادگان امروزه یکی از کانون‌های احیاء تمدن اسلامی و اشاعه فرهنگ دینی و مذهب تشیع به شمار می‌رود (Faqih Imani 1995).

۲-۳. معنویت دینی و فضای معنوی

شیخ‌الرئیس بوعلی سینا در کتاب رسائل خویش در پاسخ به سؤالی از ابوسعید ابوالخیر درباره دعا و زیارت می‌نویسد: "غرض از دعا و زیارت آن است که این نفوس زائرین که هنوز متصل هستند به ابدان خود و غیرمفارقند از عالم مادی، استمداد می‌جویند از آن نفوس مفارقه، یا برای جلب خیرات و یا برای دفع مضرات. مسلم است که آن نفوس مزوره به واسطه تشابه و تناسب‌شان با عقول مفارقه و مجاورت و مخالطشان با آن‌ها، مؤثرند در این عالم از قبیل

یا یقین لازم است (Motahari 2010).

تصویر ۲: چارچوب دین اسلام و ابعاد سه‌گانه اعتقادات، احکام و اخلاق
Fig. 2: The Islam framework and the three dimensions of beliefs, rules and ethics

فروع دین عبارت است از دستورهایی که لازم است به آن‌ها عمل شود و آن عبارت است از: نماز، روزه، خمس، زکات، حج، جهاد، امر به معروف، نهی از منکر، توکی و تبری. اخلاقیات عبارت است از دستورهایی که لازم است روح ما طبق آن‌ها تربیت شود، از قبیل عدالت و مناعت و مهربانی به خلق خدا و بردباری و استقامت و غیر این‌ها. اصول دین که با پنج مؤلفه توحید، عدل، نبوت، امامت و معاد شناخته می‌شود از اصطلاحاتی است که کاربردهای متفاوتی دارد و به حسب همین کاربردهای متفاوت، معیارها و جهات مختلفی پیدا می‌کند (Touran and Shekh 2014). اسلام دینی اجتماعی است که تمام شئون زندگی فردی و اجتماعی مسلمانان را مورد توجه قرار داده است. تأثیرات اصول دین بر شهر اسلامی-ایرانی شامل تأثیراتی است که البته این تأثیرات وجوه مختلفی دارند که دارای ارتباطات معناداری باهم هستند. مسجد به عنوان یک کاربری چند وجهی با اصل توحید و معاد ارتباط مستقیم دارد و با اصل نبوت به صورت غیر مستقیم مرتبط است و نقش ایفا می‌کند (Gholami, 2015). (Meshkini and Doviran 2015).

۲-۲. شهر ایرانی_اسلامی و فضاهای زیارتی

در سراسر ایران بسیاری از امامزاده‌ها به عنوان جانشین مسجد ایفای وظیفه می‌کنند (Helen Brand 2010). سبک عمومی معماری ساده آرامگاهی عبارت است از بنایی مکعب با قبه‌ای که بر روی ساقه‌ای چندضلعی قرار گرفته است. از این گونه ساختمان‌های آرامگاهی ساده، در سراسر

نفس ناطقه زائر یعنی تا یک درجه تشابه و تناسبی میان زائر و مزور برقرار باشد" (Ibn Sina 1942). از منظر علامه طباطبایی، ادراکات معنوی، مبتنی بر ایمان به واقعیت ثابتی است که در هر انسانی وجود دارد و ما را به جایی می‌رساند که فراتر از درک ناپایدار اجزای جهان، بتوانیم واقعیت ثابت جهان آفرینش را تماشا کنیم (Tabatabaei 2008).

تأثیر نمودن سماوی نسبت به مادون خود. و آن تاثیراتی که حاصل می‌گردد از مزورین برای زائران دو قسم است: یا جسمانی است یا روحانی. اما جسمانی مثل تأثیر کردن آن‌ها نسبت به ابدان زائرین از قبیل تأثیر مزاج معتدل است در ابدان که سبب ایجاد روح است در تجاوزیف دماغ که آلت است برای نفس ناطقه. این استمداد حاصل می‌شود به نیکوترین وجهی به خصوص اگر اضافه شود به او قوت

جدول ۱: مهمترین ویژگی‌های شهر اسلامی در ارتباط اصول و فروع دین

Table 1: The most important characteristics of the Islamic city in relation to the principles and sub-principles of religion

اصول/فروع	تعاریف و ویژگیها	جایگاه آن در شهر ایرانی_اسلامی
اصول دین	توحید	اعتقاد و یقین به خداوند یکتا
	نبوت	اعتقاد و یقین به پیامبر اسلام (ص)
	معاد	اعتقاد و یقین به بازگشت همه به سوی خداوند زندگی پس از مرگ
	امامت	اعتقاد و یقین به دوازده امام شیعه
	عدل	اعتقاد و یقین به عدالت خداوند
فروع دین	نماز	فریضه واجب عبادی و روزانه
	روزه	فریضه واجب عبادی در ماه رمضان
	حج	فریضه واجب استطاعتی عبادی
	جهاد	فریضه واجب در دفاع از اسلام
	خمس	فریضه واجب مالی با احکام مربوطه
	زکات	فریضه واجب مالی با احکام مربوطه
	امر به معروف	فریضه واجب در دعوت کسی به عمل به فعل معروف
	نهی از منکر	فریضه واجب در دعوت کسی به ترک فعل منکر
	توکی	دوستی با پیشوایان و امامان و پذیرش ولایت آن‌ها
	تبری	دوری جستن از دشمنان خدا و دشمنان اولیای دین
اخلاق	تقوا، صداقت	پای‌بندی به اخلاق اسلامی در تمامی ابعاد زندگی فردی و جمعی
	کرامت انسانی	جایگاه رفیع اخلاق اسلامی در قرآن و سنت پیامبر و ائمه

در فرهنگ شیعی، زیارت به مثابه یک نهاد مورد مطالعه قرار گرفته است؛ یعنی زیارت مجموعه‌ای از دانش‌ها و

کالبدی در بافت زمینه‌ای خود مرکزیت دارند و هم از نظر مقیاس و فرم بر بافت پیرامونی خود تسلط دارند. قرارگیری مکان‌های مذهبی در مکان‌های خاص مانند مراکز شهرها و محله‌ها و نقش ساختاری آن‌ها در استخوان‌بندی شهرها و محله‌ها، دلیلی بر این مهم است. گاهی اوقات مسیرهای پیاده‌مراکز شهری و محله‌ای نیز با فضاهای مذهبی درهم تنیده است مانند بافت مسجد جامع یزد و یا تکیه‌های قدیمی در مراکز محله بافت قدیمی نایین. اهمیت مراکز مذهبی و توجه مردم و حکومت‌ها در دوران بعد از اسلام سبب توسعه شهرها با مرکزیت فضاهای مذهبی شده است. توسعه بافت شهری با مرکزیت حرم امام رضا (ع) در شهر مشهد و حرم امام‌زاده‌ها در شهرهای قم، شیراز و بسیاری از شهرها و روستاهای ایران بسیار بارز و روشن است. به طوری که بسیاری از این مراکز در گذشته بیرون از محدوده واقع بوده، ولی با اهمیت و توجه وافر شیعیان، توسعه با محوریت این مراکز انجام شده است.

معنی و فضاهای مذهبی: برگزاری آیین‌ها، فعالیت‌ها و رویدادهای مقدس مانند عبادت و نیایش جمعی و فردی، تعزیه و سوگواری و مراسم عبادی سیاسی مانند نماز جمعه، مراسم عقد و ازدواج و تشییع اموات و ... در فضاهای مذهبی ضمن پیوند روحی مردم به این مکان‌ها، معانی خاصی را در ذهن شهروندان تداعی می‌کند. این معانی می‌توانند به اصول دین یا فروع آن مربوط باشند یا برداشتی از آن‌ها و ... معانی مقدسی که بر ذهن هر ایرانی مسلمانی نقش بسته و ماندگار می‌ماند. برگزاری این رویدادها به‌طور مکرر در طول روز (نماز جماعت)، ماه و سال (ایام رمضان، محرم، صفر و ...) اتفاق می‌افتد و این تکرار عاملی بر ماندگاری مضاعف این معانی است. علاوه بر آن مکان‌های مذهبی به‌عنوان مأمّن و پناهگاهی برای دردمندان و متوسلین به دین و بزرگان دینی برای نیایش و طلب حوائج و دعا برای گشایش در امور یا به‌عنوان مأمّن و پناهگاهی برای مسافران، درراه‌ماندگان، نیازمندان، فقرا و ... است.

عوامل فوق می‌تواند دلایلی بر ماندگاری فضاهای مذهبی

تلویحاً دستورهایی است که اندیشه و عمل زائر را در زندگی اجتماعی در راستای هدفی متعالی تنظیم می‌کند. ولی متأسفانه ظرفیت‌های این نهاد، مانند بیشتر نهادهایی که دستاورد تمدنی ایران اسلامی محسوب می‌شوند، مورد غفلت واقع شده است. در نگاه عمومی شیعیان، زیارت تنها تکریم و گرامی‌داشت مدفن پیشوایان معصوم است؛ زیارت عاشورا برای تبرک خوانده می‌شود و برگرد قبر مطهر امام رضا برای شفای بیماری‌های جسمی و آمرزش گناهان طواف می‌کنند و بدین گونه در نهاد پویا و ارزشمند زیارت، تحریفی اساسی پدید آمده است (Ghiasi 2018). زیارت، موجب استیلای موجی از ارزش‌ها و باورهای اعتقادی، اجتماعی و فرهنگی بر گردشگران می‌شود. ارزش‌های دینی که در زیارت به نمایش در می‌آید، هنجارهای دینی که افراد در سفر زیارتی ملزم به رعایت آن‌ها هستند، فرهنگ دینی که می‌آموزند، عمیقاً بر چگونگی فهم افراد از خودشان و دیگران تأثیر می‌گذارد. افراد به نوزایی هویت و شخصیت خود فکر می‌کنند و سعی دارند وجود و اعتقاد خود را دوباره از نو در زیر بار هنجارهای این سفر صیقل دهند. در اینجا است که سفر زیارتی سبب می‌شود گردشگران خود را متعهد و مقید به عهدی که می‌بندند، بدانند و نسبت به خود و دیگران احساس مسئولیت کنند؛ در واقع گردشگران در این سفر تلاش می‌کنند هر چه بیشتر نسبت به آیین‌ها و آداب وفادار بمانند (Maaven and Movahed 2019).

۴-۲. زیارت و گردشگری زیارتی

خداوند در قرآن انسان را به سفر کردن برای تفکر و تأمل در خلق الهی و عبرت گرفتن توصیه می‌کند. این امر در سوره انعام آیه ۱۱؛ سوره نمل آیه ۶۹؛ سوره عنکبوت آیه ۲۰؛ سوره روم آیه ۴۲ و سوره سبا آیه ۱۸ مشتمل بر توصیه خداوند بر عبارت "قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ هَسْتَدُونَ سِيرًا وَمَسَافِرْتُمْ بِنَيْتِ خَدَّاشَنَاسَانَهْ وَ عِبْرَتُمْ كَرَفْتُمْ رَا تَأَكِيدُمْ كُنْدُ".

ساختار و فضاهای مذهبی: فضاهای مذهبی، هم از نظر

را با امامزاده هلال بن علی (ع) می‌شناسند. فضا‌های مذهبی اغلب به‌عنوان گره یا نشانه در تصویر ذهنی مردم جای دارند.

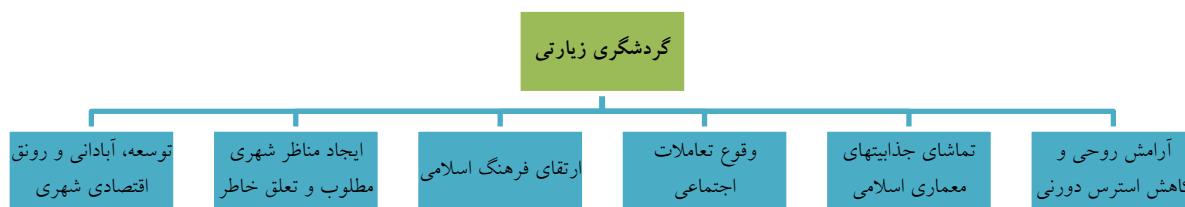
در زندگی مردم و اذهان عمومی باشد. نمونه‌های متعددی در کشورهای اسلامی به‌ویژه ایران وجود دارد که این اهمیت کلیدی را نشان می‌دهد: آران و بیدگل، شهر گنبدها و گلدسته‌ها، به‌طوری‌که شهروندان آران و بیدگل این شهر

جدول ۲: بررسی ابعاد مختلف بقاع متبرکه و حرم‌های مطهر
Table 2: Study of different dimensions of holy shrines

مصادیق و نقش بقاع متبرکه و حرم‌های مطهر	
اعتقادی	مکانی قدسی برای نزدیکی به پروردگار و اتصال قلب و روح زائر و مؤمن به خالق
فرهنگی	نمایانگر فرهنگ اسلامی و شیعی، مکانی برای برگزاری آیین‌های اسلامی و ایرانی
اجتماعی	مکان اجتماع مردم، مکانی برای تعاملات اجتماعی، کانون آموزش و پرورش انسان، مکان نذر و نیاز و ...
روحی و روانی	مکانی آرامش بخش، به‌دور از هیاهو و تنازعات دنیوی، پناهگاهی امن و ملجایی برای دردمندان و متوسلان
گردشگری زیارتی	مقصد زائران و ارادتمندان به اهل بیت (ع)؛ سفری برای کسب معنویت و فیض دنیوی و اخروی
ساختار شهری	نشانه و نماد مذهبی شاخص و خوانا؛ گره و کانون شهری برای گشایش گره‌های درونی و باطنی

پدیده فرهنگی-مذهبی موجب می‌شود که فرصت کافی برای تبادل فرهنگی و اجتماعی بین گردشگر و جامعه میزبان به‌وجود آید (Papoli Yazdi and Saghaei 2011). در گردشگری زیارتی، مزایایی همچون وجود بقاع متبرکه، مراسم و آیین‌های مذهبی، وجود امکانات اقامتی، فرصت‌های خرید و جاذبه‌های گردشگری و دستیابی به آرامش روحی و معنوی سبب جذابیت بیشتر این اماکن می‌شوند (Pientice 2013).

گردشگری زیارتی، یکی از انگیزه‌های مهم گردشگری در جهان است. این نوع گردشگری یکی از پایدارترین انواع گردشگری است. این نوع گردشگری علاوه بر نقش مثبت در تقویت دین و مذهب، تأثیر مثبت بر عمران و آبادانی منطقه نیز می‌گذارد (Zang Abadi and Bagheri Kashkouli 2013). اماکن مقدس به‌دلیل فراهم کردن امکان دستیابی به رضایت معنوی و کشف مکان‌های جدید، سنت‌ها و آداب و رسوم بومی، نقطه عطفی را در جذب جهانگرد تشکیل می‌دهند (Cohen 2013). توسعه گردشگری به‌عنوان یک

تصویر ۳: ابعاد تأثیرگذاری گردشگری زیارتی بر شهر

Fig. 3: Dimensions of the impact of pilgrimage tourism on the city

دل‌هاست" در آیه ۲۱ سوره کهف نیز، خداوند در قرآن کریم در تکریم و بزرگداشت اصحاب کهف می‌فرماید: "قَالَ الَّذِينَ غَلَبُوا عَلَىٰ أَمْرِهِمْ لَنَتَّخِذَنَّ عَلَيْهِم مَسْجِدًا" کسانی که بر کارشان غلبه یافتند گفتند: حتماً بر ایشان مسجدی بنا خواهیم کرد".

گرامی‌داشت اولیای خدا، مهمترین ضرورت و فلسفه احداث بقاع متبرکه و حرم‌های مطهر است. خداوند متعال در آیه ۳۲ سوره حج فرموده که: "وَمَنْ يُعْظَمْ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ" هر کس شعائر الهی را بزرگ دارد، این کار نشانه تقوای

عزاداری‌های محرم و صفر و ایام فاطمیه، اعیاد و جشن‌های مذهبی (همچون نیمه شعبان و مبعث و غدیر و قربان و فطر)، مراسمات عبادی-سیاسی (نماز جمعه)، کمک به نیازمندان و پناهجویان، آموزش و پژوهش از جمله مصادیق سبک زندگی اسلامی در این مراکز است که هویتی اسلامی و ایرانی را در شهرهای ایرانی متجلی می‌سازد. به‌طور کلی می‌توان گفت که در شهرهای ایرانی بعد از اسلام ویژگی ایرانی و اسلامی در یکدیگر ذوب شده است. به طوری که مراکز و فضاهای مذهبی از مهمترین کانون‌ها و جزئی از عناصر ساختاری شهرها در ابعاد مختلف محسوب می‌شوند. این امر در شهرهای مختلف و در شرایط زمانی و مکانی گوناگون به‌وضوح قابل ملاحظه است. همان‌طوری که هویت شهری دارای ابعاد فرهنگی، اجتماعی، کالبدی، زیست‌محیطی، بصری، کاربری و فعالیتی و مدیریتی است. امامزاده‌ها نیز می‌توانند بر تمامی این ابعاد تأثیرگذار باشند (Molaei 2019).

۲-۵. آیین‌های فرهنگی مذهبی معطوف به بقاع

متبرکه^۱

آیین‌ها کارهای نمادین، متعارف و مرسوم هستند که در جوامع انسانی برای بهره‌گرفتن از نیروهای فراطبیعی انجام می‌شوند. آیین در لغت به آداب، سیرت، خلق و خو، رسم و عرف گفته می‌شود. آیین‌ها معمولاً با اعمال تکرارپذیر، مرسوم، نمادین، دارای پیشینه فرهنگی و اجتماعی شناخته می‌شوند. اعمالی که در روزها یا ساعات خاصی از ماه و سال با علل، پیشینه، اعتقادات و مراحل خاصی انجام می‌پذیرد. آیین‌ها اغلب با اعتقادات مذهبی، مانند طلب خیر، طلب آمرزش، رزق و روزی خواستن از خداوند، کمک به هم‌نوعان، تکریم بزرگان و رهبران دینی و مذهبی عجین و آمیخته هستند. برگزاری جشن‌ها و سوگواری‌های قومی، ملی، مذهبی مربوط به ادیان، مذاهب، کشورها و شهرهای مختلف، آیین‌های مربوط به مواقع برداشت محصولات باغی و کشاورزی، آیین‌های مربوط به ماه رمضان، آیین‌های مربوط به سوگواری محرم و صفر از نمونه‌های بارز آیین

مقام و مرتبه اولیاءالله از آنجایی است که انبیاء و امامان، نمایندگان و حجت خداوند بر روی زمین بوده و هستند. بنای آرامگاه‌ها به عنوان سمبل خواسته‌های سیاسی و مذهبی شیعه شناخته شدند. پس تعجبی نیست که آرامگاه‌ها، هدایای فراوان شامل پول و ملک و اثاث و موقوفاتی برای تأمین آینده را به سوی خود جلب می‌کرد. با سمبل‌ها بود که شیعه با احداث آرامگاه‌ها، می‌توانست حقانیت خود را به اثبات برساند، به بهستی که انسان پرهیزگار در انتظار آن بود اشاره کند (Helen Brand 2010). اوج این اقدامات در دوران صفویه و قاجاریه مشاهده می‌شود. زیرا "شالوده کلامی و مذهبی مشروعیت صفویان در پذیرش تشیع دوازده امامی از سوی عموم مردم و نقش صفویان به عنوان متولیان این مذهب بود. آرامگاه بعد از مسجد، مهمترین بنای دوره اسلامی است که در بیشتر شهرهای ایران اسلامی دیده می‌شود (Kiani 2007). ساخت بناهای آرامگاهی به‌ویژه برای امامزادگان و علما از سده چهارم هجری به بعد و هم‌زمان با خلفای عباسی در شرق و شمال ایران رواج یافت (Ghrabar 1996). زیارتگاه‌ها به عنوان مراکز فرهنگی و مذهبی و اجتماعی به عنوان نقطه عطفی در ساختار شهر نقش‌آفرینی می‌کنند. این مراکز با تحت‌الشعاع قرار دادن فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی، منطقه را به یک شهر زیارتی تبدیل می‌کنند (Soltan Zadeh 1994). نمونه بارز این تأثیر و ایجاد شهر زیارتی، شهرهای مشهد، قم و آران و بیدگل هستند که کانون شکل‌گیری شهر و بافت شهری معاصر محسوب می‌شوند.

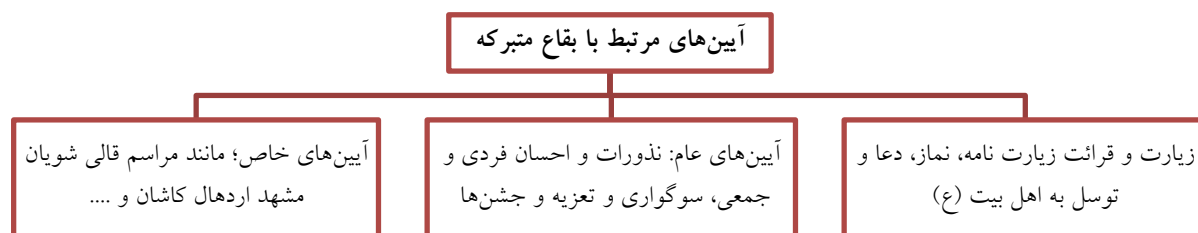
توسل به اهل بیت (ع) در سبک زندگی شیعیان جایگاه بسیار کلیدی دارد. این امر در جامعه ایرانی و شهرها و روستاهای ایران، با مرکزیت حرم امامزادگان و بقاع متبرکه، در عمل متجلی شده است. علاقمندان و شیعیان با مراجعه به بقاع متبرکه در ایام مختلف به‌ویژه مناسبت‌های مذهبی و ملی، گونه متعالی از سبک زندگی اسلامی و شیعی را به نمایش می‌گذارند. ادای نمازهای یومیه، زیارت فردی و خانوادگی، دعا، نیایش، نذر و توسل، برگزاری مراسمات عقد و جشن ازدواج، مراسم ترحیم، مراسم تحویل سال نو،

آمیزی فضا، روشن نمودن و نورپردازی یا خاموشی فضا - روشن نمودن آتش در روز خاص همچون چهارشنبه سوری - انجام بازی‌های نمایشی فردی یا گروهی خاص در اجتماع - آیین‌های مخصوص دستگیری از نیازمندان و فقرا همچون گلریزان در زورخانه‌ها و ...

آیین‌های مرتبط با بقاع متبرکه را می‌توان در قالب آیین‌های عام و خاص مطالعه نمود. آیین‌های عام مرتبط با بقاع متبرکه، همچون برگزاری سوگواری‌ها و جشن‌های اهل بیت (ع) که در اغلب بقعه‌ها و امامزاده‌ها برگزار می‌شود. اما آیین‌های خاص که از لحاظ علل، پیشینه، اهداف، زمان برگزاری، روش و شکل آیین به صورت منحصر به فردی برگزار می‌شود. بنابراین آیین‌های عام و خاص بقاع متبرکه و هویت شهری به طور جداگانه بررسی می‌شود:

های جمعی است. آیین‌ها همچنین، از لحاظ محتوایی و شکلی، هویت آن جامعه و شهر را شکل می‌دهند. آیین‌هایی که وجه تمایز آن جامعه و شهر با جامعه یا شهر دیگر هستند. فرد در این آیین‌ها هویت فردی خود را در اجتماع باز یافته و احساس هویت اجتماعی با احساس هویت فرهنگی و مذهبی همراه می‌شود.

آیین‌ها با عناصر، عوامل، نشانه‌ها، رفتارها یا کارکردهای نمادینی همراه هستند: استفاده از پرچم و علم با رنگ‌های خاصی همچون سفید، سیاه، سرخ و سبز - استفاده از نوشته‌های نمادین یا برگرفته از آموزه‌های مذهبی و ملی - روشن کردن شمع - سکوت یا تکرار کلماتی نمادین و معنادار - بدست گرفتن عناصر نمادین - پوشیدن لباسهای ویژه - توزیع نذری، هدیه، غذا - اجتماع مردمی ویژه و حرکت از نقطه‌ای به نقطه دیگر با شکلی خاص - رنگ

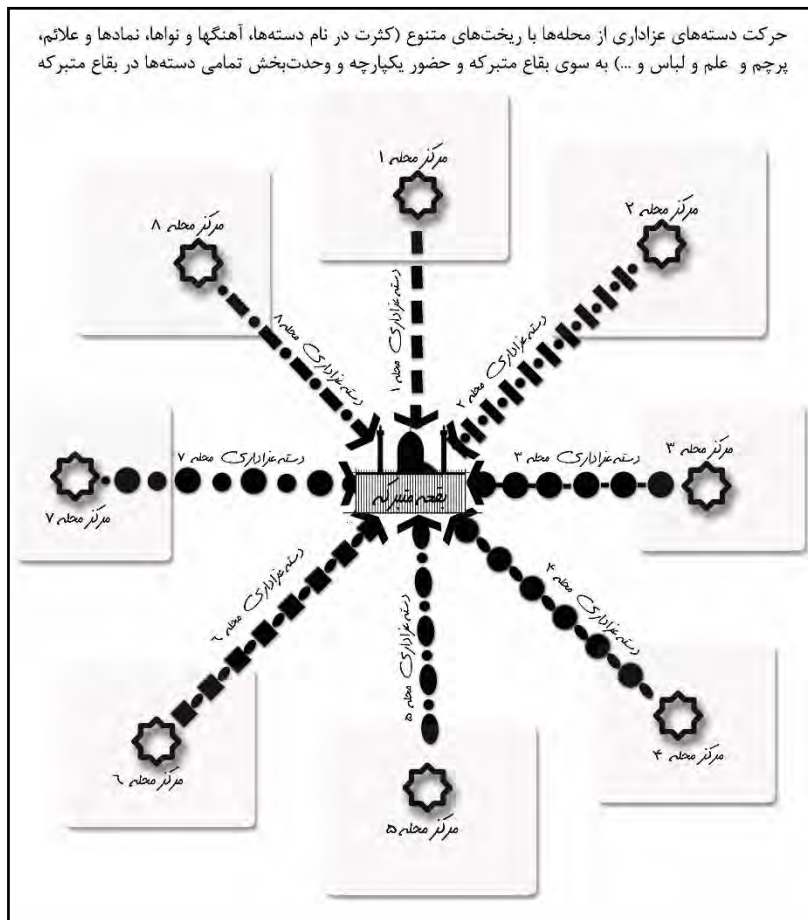
تصویر ۴: انواع آیین‌های مرتبط با بقاع متبرکه
Fig. 4: Ceremonies typology related to holy shrines

سوگواری می‌پردازند. این کثرت را می‌توان در موارد زیر بیان نمود:

حرکت دسته‌های عزاداری از محله‌های مختلف در نهایت به بقعه یا امامزاده منتهی می‌شود و شبستان‌ها و صحن‌ها و ورودی‌های امامزاده محلی حضور یکرنگ، وحدت و پیوند تمامی دسته‌های عزاداری است. این حرکت دسته‌های عزاداری از محله‌های مختلف، به منزله کثرت و پیوند همگان در بقعه امامزاده به منزله وحدت می‌باشد. حرکت از کثرت به سوی وحدت ضمن عزاداری محرم، منظر آیینی به یادماندنی و جاودانه‌ای را در طول زمان و مکان ایجاد می‌نماید. مسیرهای آیینی مکان تجلی، کثرت و گوناگونی دسته‌های عزاداری توأم با تماشای مردم و صحن‌های بقاع متبرکه مکان تجلی وحدت و همگرایی تمام دسته‌جات

دسته‌های عزاداری که از مراکز محله‌ها و مساجد و حسینیه‌های محلی اغلب به سوی مسجد جامع شهر یا بقاع متبرکه و حرم امامزادگان (که معمولاً نقش مسجد جامع را به عهده دارند) حرکت می‌کنند. این گونه حرکت پیچیده، هماهنگ، متنوع دسته‌های عزاداری که با نظم محتوایی و فرمی نهفته، مسیرهای آیینی ماندگاری را در طول زمان ایجاد نموده‌اند. این آیین، از پیوندهای عمیقی بین ساختار و استخوانبندی محله‌ها و شهر لایه‌های دسترسی و حرکت دسته‌های عزاداری، معانی انضمامی و نهفته در فضاها و شهری و تصویر ذهنی مردم از زمان و مکان حکایت دارد. دسته‌های عزاداری با روش‌ها و سلاقی مختلف در نحوه عزاداری و حرکت شامل سینه‌زنی و زنجیرزنی و نوحه‌های غمگین با نمادهای گوناگونی از پرچمها و علم‌ها و کتل‌ها به

عزاداری و سوگواران حسینی از تمام اقوام و محله‌ها و اقشار است.

تصویر ۵: دیگرام نمایش حرکت دسته‌های عزاداری از محله‌ها با ریخت‌های متنوع (کثرت در نام دسته‌ها، آهنگ‌ها و نواها، نمادها و علائم، پرچم و علم و لباس و ...) به سوی بقاع متبرکه و حضور یکپارچه و وحدت‌بخش تمامی دسته‌ها در بقاع متبرکه

Fig. 5: Diagram showing the movement of mourning groups from neighborhoods with various shapes (plurality in the names of groups, songs and melodies, symbols and signs, flags, science and clothes, etc.) to the holy shrines and the integrated and unifying presence of all groups in the shrines Holy

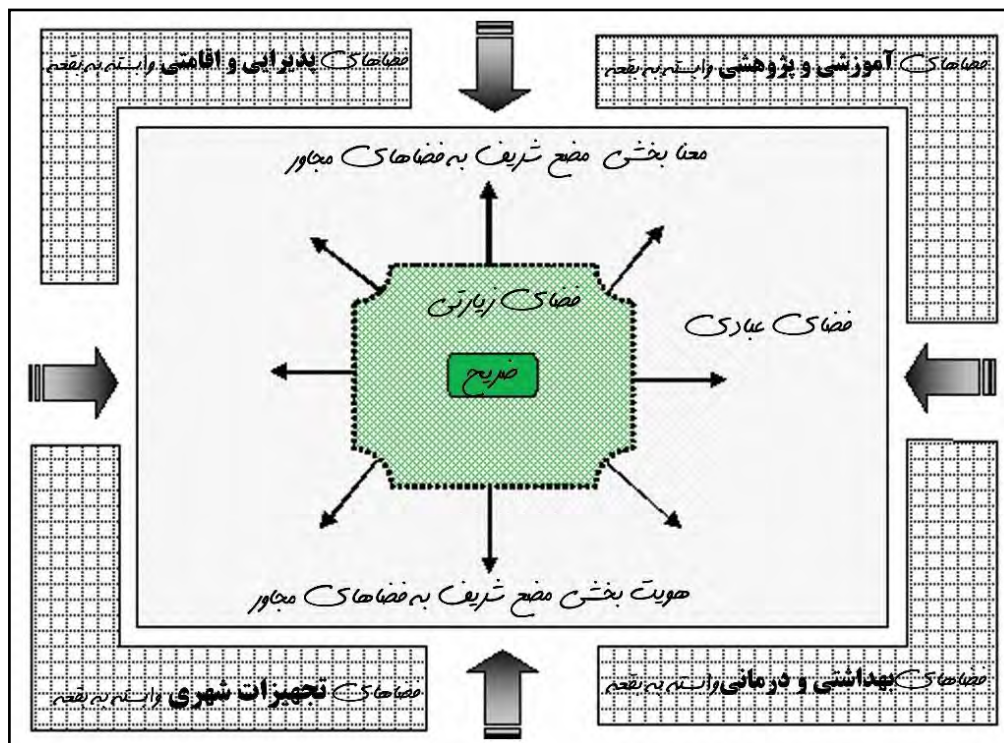
مراجعات و ساکنان بافت پیرامون را تأمین می‌کند. این کاربری‌های مکمل، وابسته و سازگار همگی حول محور زیارت و عبادت معنا می‌یابد و مهمترین دلیل مراجعه و حضور افراد به این مکان وجود بقعه متبرکه است. به عبارت دیگر تمامی عملکردهای دیگر به دلیل متبرک شدن به آستان حرم مطهر مورد توجه و استفاده زائران قرار می‌گیرد و بدون در نظر گرفتن تقدس‌زایی بقاع متبرکه، هیچ کدام از فعالیت‌ها و کاربری‌های مجاور با فعالیت‌ها و کاربری‌های سایر نقاط تفاوتی ندارد. گره خوردن فضاها و کاربری‌های پیرامون به نام اهل بیت (ع) و بقاع شریف است که انگیزه، علاقه و تمایلی در زائران و کاربران ایجاد می‌

۶-۲. نقش بقاع متبرکه در شکل‌گیری مجموعه های ارسن شهری

بقاع متبرکه و حرم‌های مطهر ائمه و امام‌زادگان، با توجه به مقیاس عملکردی و شرایط تاریخی، فرهنگی و اجتماعی و نیازهای زائرین و بافت پیرامون در وضعیت فعلی دارای طیف متنوعی از کاربری‌ها و فعالیت‌های مختلف است. این طیف متنوع و سازگار کاربری‌ها که با محوریت و کانونیت بقاع متبرکه در طول زمان و کمک‌های مردمی و واقفیت شکل می‌گیرد، مجموعه موفق و قطب فرهنگی مطلوبی را ایجاد می‌کند. اجتماع این طیف کاربری‌ها و فعالیت‌های سازگار ارسن شهری را تشکیل می‌دهد که نیازهای زائران و

ضریح و قبر شریف امام و امامزاده است. این فضاها که مسجد، حرم مطهر، شبستان و گنبدخانه نامیده می‌شود، معمولاً تزییناتی همچون آینه‌کاری، گچبری، کتیبه‌های قرآنی و اسما الهی دارد (Molaei 2020).

کند. فضاهای مذهبی در بقاع متبرکه و حرم‌های مطهر شامل فضاهای زیارتی، عبادی، نیایشی، تلاوت قرآن، خطابه، ترویج و تبلیغ دین و ... می‌شود. این فضاها که مهمترین فضای مجموعه مذهبی و به مثابه قلب حرم و پیرامون

تصویر ۶: مناخشی، هویت‌بخشی قبر شریف امامان و امامزادگان؛ منشأ شکل‌گیری فضاهای مکمل پیرامون بقاع متبرکه

Fig. 6: Meaning, identification of the honorable graves of Imams and Imamzadeghan; The origin of the formation of complementary spaces around the holy shrines

ارتباطی غیرمستقیم با قبور و بازگشت به سوی خداوند و حیات پس از مرگ دارد، در قالب زیارت قبور و آرامگاه پیامبر و ائمه و تکریم آن‌ها قابل توجه است. اما در فروع دین نیز فروع حج و جهاد و تولی و تبری ارتباطی مستقیم با زیارت و گردشگری زیارتی در قالب برگزاری نماز در حرم‌های مطهر و بقاع متبرکه؛ برگزاری سنت‌های ماه رمضان در حرم‌های مطهر و بقاع متبرکه (نماز، احیاء و ...); زیارت خانه خداوند و مسجدالحرام و مسجدالنبی و اماکن متبرکه؛ اقتدا به ائمه به‌ویژه سیدالشهداء؛ آیین‌های محرم؛ زیارت آرامگاه شهدا؛ زیارت عاشورا؛ تکریم امامان و بزرگان دینی و زیارت قبور آن‌ها قابل ملاحظه است.

۳. ابعاد و راهبردهای ارتقای معنویت با تأکید بر بقاع متبرکه

جستجوی معنویت از مسیر اصول دین و فروع دین، نشان می‌دهد که در تمامی اصول پنج‌گانه دین اسلام و فروع دهگانه آن، معنویت حاصل می‌شود که فارغ از زمان و مکان قابلیت تحقق دارد. اعتقاد و یقین به اصول دین می‌تواند معنویت متعالی در قلوب مسلمانان و فضاهای پیرامون آن‌ها بیافریند، همچنین عمل به فروع دین، که احکام مشخص و نیز آداب و آیین‌های گوناگونی دارد، معنویت وسیع و عمیقی را نیز می‌آفریند. اما زیارت و گردشگری زیارتی فقط در برخی اصول و فروع دین می‌تواند تعریف و محقق شود. نبوت، امامت و معاد که

تجاری) با الگوی ارسن شهری همچون دارالشفاء، دارالقرآن، مدرسه.

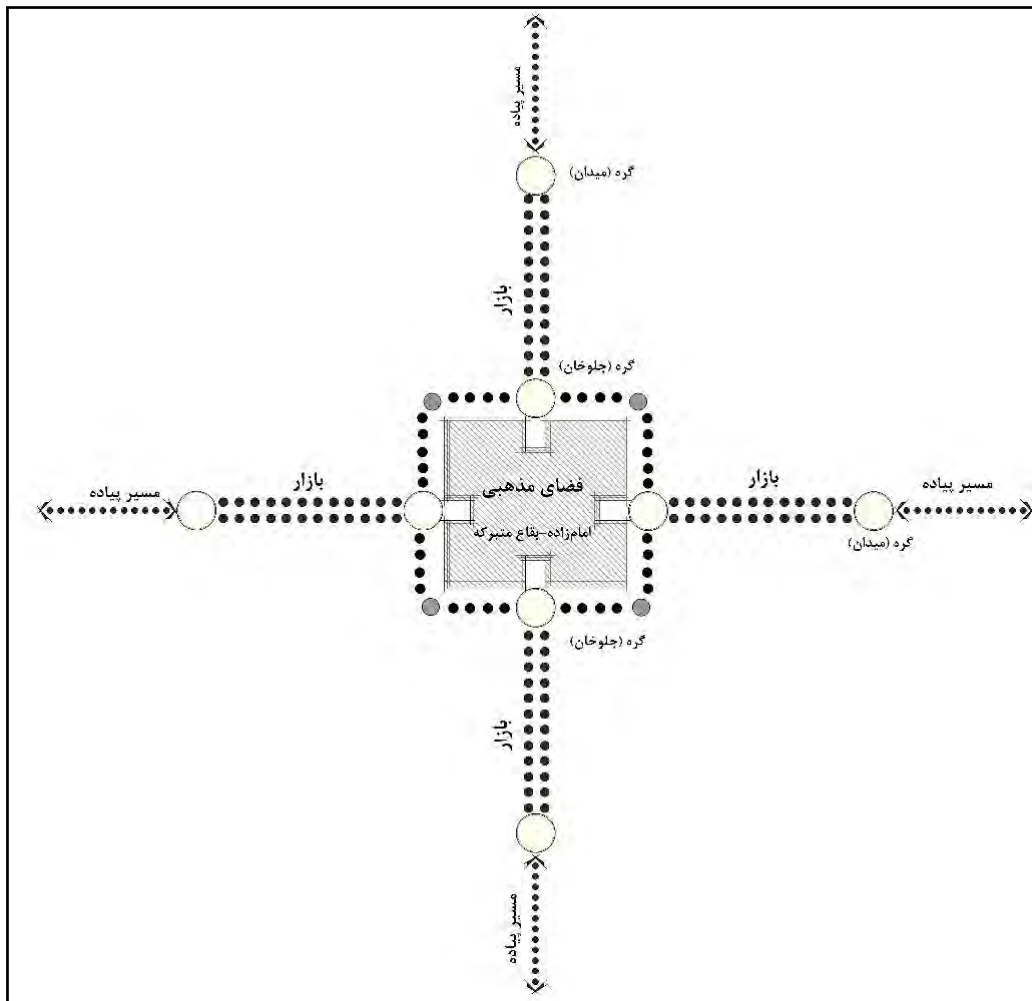
ب) توجه بر بافت پیرامون بقاع متبرکه؛ برنامه‌ریزی راسته‌های مختلط سازگار با مجموعه ارسن شهری در مسیرهای منتهی به مرکز و کانون مذهبی و فرهنگی؛ به‌طوری‌که هرچه به مرکز نزدیکتر می‌شود حال و هوای فرهنگی و مذهبی بیشتر شود و برعکس؛ هماهنگ و تنوع و انسجام، وحدت و یکپارچگی فضایی و کالبدی در مجموعه ارسن شهری و تعادل توده و فضا در مجموعه؛ احترام به حریم بصری و ارتفاعی عنصر مرکزی و تسلط بنای مذهبی بر سایر فضاها و بناها. البته ذکر این نکته ضروری است که نوع طرح‌های هر بقعه با بقعه دیگر بسته به شرایط محلی متفاوت است و ممکن است در یک مورد نیاز به مداخله‌ای نباشد و برعکس. در کنار آن، بافت پیرامون بقاع متبرکه نیازمند توجه به حقوق شهروندی و حقوق مالکانه آن‌ها و نیز آسایش و آرامش آن‌ها است که در برنامه‌ها و مداخلات فضایی و کالبدی توجه و احترام به آن‌ها ضروری به نظر می‌رسد.

ج) حفاظت مناظر ارسن زیارتی؛ بقاع متبرکه با برخورداری از خط آسمان زیبا و عناصر معماری ایرانی-اسلامی به‌ویژه گنبدها و مناره‌ها، سردرها و ایوان‌ها و نیز هنرهای گچبری، آجرکاری و کاشی‌کاری مناظر زیبایی را در شهرهای زیارتی به نمایش می‌گذارند. این مناظر در اغلب شهرهای زیارتی ایران با ساخت و سازهای آشفته و سبک معماری ناسازگار، اغلب حریم ارتفاعی حرم‌ها را نقض و دید به بقعه را مسدود و یا مناظر دارای معنویت را تضعیف می‌کنند. از این رو ضروری است که از ادامه بی‌رویه این ساخت‌وسازها جلوگیری شود و مناظر ارسن زیارتی و بافت پیرامون کنترل و بازطراحی شوند. شکل شماره ۸ نمایشی از مناظر شهری حرم حضرت عبدالعیم (ع) در شهری و شکل شماره ۹ نیز، ساخت‌وسازهای نابسامان و نیز تملک و تخریب بناها و در اثر آن ایجاد فضاهای رهاشده را نمایش می‌دهد.

حرم امام‌زادگان به عنوان یکی از انواع فضاهای مذهبی (و اجزای آن‌ها اعم از جلوخان، صحن، گنبدخانه، شبستان و ...) می‌توانند به عنوان یکی از مکان‌های نیل به اهداف جدول بالا عمل کنند و به‌کار گرفته شوند. همچنین این مجموعه‌های زیارتی می‌توانند در شهرهای زیارتی، محل مکث، توقف، تمرکز و حضور جمعی انسان‌ها، بستر وقوع رویدادهای آیینی (مانند حضور، زیارت، نماز جماعت، تعزیه، عزاداری و سوگواری محرم و ...) باشند. توقف بر سر مزار، یا کنار ضریح، تجمع برای انجام مراسم‌های مذهبی، دسته‌های عزاداری و تماشای آن‌ها، حتی خلوت و بیتوته شهروندان در این مکان‌ها به‌صورت فردی، جمعی و خانوادگی به‌ویژه در مناسبت‌های ویژه نشانگر این امر مهم است. حضور در این فضاهای مقدس و متبرک، این مکان‌ها را به گره و مأمنی برای علاقمندان، گردشگران و مسافران تبدیل می‌کند.

از این رو برای نیل به هدف پژوهش، راهبردهای زیر پیشنهاد می‌شود:

الف) طراحی ارسن زیارتی؛ در شهرهای زیارتی که بقاع متبرکه دارند با توسعه لایه‌های مکمل زیارت و نیازهای پهنه‌های پیرامون، ارسن شهری با مرکزیت بقاع متبرکه ایجاد می‌شود. این نوع ارسن زیارتی در برخی شهرها و مناطق ایران همچون قم، مشهد، شهرری، تجریش و شیراز در حال حاضر وجود دارد، اما حل مسائل و رفع نیازهای موجود اجتماعی، عملکردی، فضایی و کالبدی و منظر شهری در مجموعه ارسن زیارتی و بافت پیرامون ضروری است که در این صورت مجموعه بقعه، کاربری‌ها و فضاهای پیرامون را در پرتو زیارت، با معنویت و رویدادهای آن آمیخته و ارسن زیارتی ماندگار در ذهن روح زائر و اجتماع ایجاد می‌کنند. ویژگی‌های ارسن زیارتی پیشنهادی عبارت هستند از: مرکزیت یک فضا و بنای مذهبی، عبادی، نیایشی و فرهنگی (مسجد، حسینیه، مهدیه، مصلی، زینیه و ...)؛ برنامه‌ریزی کاربری‌های مکمل و مورد نیاز ارسن شهری (فرهنگی، درمانی، آموزشی، خدماتی و

تصویر ۷: شکل‌گیری فضاهای شهری مطلوب پیرامون بقاع متبرکه
 Fig. 7: Formation of desirable urban spaces around the holy shrines

تصویر ۸: صحن حضرت عبدالعظیم (ع)؛ مهمترین فضای باز حرم با دسترسی از بازار و صحن مصلی و باغ طوطی
 Fig. 8: Courtyard of Hazrat Abdul Azim (AS); The most important open space of the shrine with access from the Historic Rey Bazaar and the Mosalla and the Bagh-e- Tuoti courtyard

بافت پیرامون حرم حضرت عبدالعظیم (ع)
محلّه نفرآباد شهرری

منظر شهری ناهماهنگ با حرم ساخت
و سازه‌های متراکم و آشفته در پیرامون
حرم حضرت عبدالعظیم (ع) شهرری

باقیمانده بنای تاریخی تخریب
شده پیرامون حرم شهرری

بنای زائد در بافت تملک
شده پیرامون حرم شهرری

فضاهای تملک و تخریب و رها شده پیرامون
حرم حضرت عبدالعظیم (ع) شهرری

تصویر ۹: ضرورت توجه به الگوی توده و فضا پیرامون بقاع متبرکه؛ آپارتمان‌های متراکم و بلند از بقعه، توده زائد و باقیمانده بنای تاریخی مخروبه پیرامون حرم حضرت عبدالعظیم (ع) شهرری

Fig. 9: Importance to attention to the mass and space pattern around the holy shrines; Dense and tall apartments from the tomb, Undesirable building and the Demolished historic building around the shrine of Abdul Azim (AS) Shahrari

با جذب کمک‌های خیرین، نذورات و کمک علاقمندان متخصص انجام شود. لازم به ذکر است که فضاهای مورد نیاز این نیازمندی‌ها ممکن است در مجموعه ارسن زیارتی و اغلب در سایر بخش‌های شهر به‌طور متصل از حرم تأمین شود.

د) توسعه فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی؛ بقاع متبرکه می‌توانند برای نیاز گروه‌های مختلف اجتماعی به‌ویژه علاقمندان، گردشگران زیارتی، خانواده‌ها، کودکان، زنان، نوجوانان، جوانان و سالمندان برنامه‌ریزی کنند. این امر در ابعاد نیازهای آموزشی، فراغتی، تفریحی و ورزشی می‌تواند

تصویر ۱۰: ارتقای سبک زندگی اسلامی و هویت شهری با مرکزیت حرم امامزادگان

Fig. 10: Promotion of Islamic lifestyle and urban identity with a focus on Imamzadeghan Holy shrines

۴. نتیجه‌گیری

کمک کند. بنابراین راهبردهای ارتقای معنویت در شهرهای زیارتی عبارت هستند از الف) باز طراحی ارسن زیارتی با الگوی معماری و شهرسازی ایرانی اسلامی به‌طوری‌که مجموعه ارسن، فضاهایی آرامش بخش، برخوردار از معنویت اسلامی و پاسخ‌دهنده برای تمامی اقشار و مراجعان باشد. ب) توجه بر نیازها و مسائل بافت پیرامون ارسن زیارتی به‌ویژه رعایت حقوق شهروندی همسایگان به‌طوری‌که از مزاحمت آنان به‌واسطه تملک و تخریب خانه‌ها، آشفتگی عملکردی و ترافیک عبوری و ساخت وسازهایی بی‌رویه پرهیز شود. ج) حفاظت مناظر بقاع متبرکه به‌ویژه رعایت حریم ارتفاعی بنای بقعه و جلوگیری از نقض آن توسط ساخت‌وسازهای بلندتر از بقعه و الزام سبک معماری ایرانی اسلامی د) توسعه فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی بر محوریت زیارت و زائران به‌طوری‌که طیف متنوعی از نیازهای زائران و همسایگان حرم در گروه‌های مختلف سنی و جنسی با الگوی بومی پاسخ داده شود.

بر اساس مطالعات این پژوهش، معنویت انواع و گستره‌های وسیع و متنوعی دارد که معنویت دینی یکی از انواع آن محسوب می‌شود و از میان معنویت دینی، معنویت اسلامی نیز بر مجذوب شدن در برابر لطف الهی، نیت و عمل صالح، خدامحوری در کارها و به‌طور کلی بر ارکان دین اسلام است. یکی از آداب موکد احکام و اخلاق اسلامی زیارت خداوند و اولیای الهی است. زیارت می‌تواند در اشکال متنوعی از جمله گردشگری زیارتی صورت پذیرد. گردشگری زیارتی می‌تواند در اشکال فردی، خانوادگی و جمعی درون شهری و برون شهری محقق شود که علاوه بر خلق معنویتی پایدار، سبک زندگی مسلمانان را نیز شکل خواهد داد و هدایت خواهد کرد. گردشگری زیارتی رویکردی است که در توسعه پایدار شهرهای مذهبی می‌تواند به‌کار گرفته شود. خوداتکایی این شهرها در ابعاد اقتصادی و عدم وابستگی به کمک‌های مالی دولتی می‌تواند به تحقق پایداری اقتصادی این شهرها کمک کند. اتکای شهر، شهروندان و گردشگران به مراکز مذهبی و آیین‌های مربوطه نیز می‌تواند به پایداری فرهنگی-اجتماعی آن‌ها

پی‌نوشت‌ها

2. Ceremony

فهرست منابع

- ابن بلخی. ۱۳۷۴. فارسنامه، شیراز، بنیاد فارس‌شناسی، چاپ اول.
- بورکهارت، تیتوس. ۱۳۸۹. درآمدی بر آیین تصوف، ترجمه یعقوب آژند، تهران، انتشارات مولی، چاپ اول.
- توسلی، محمود. ۱۳۶۶. حسینیه‌ها - تکایا - مصلی‌ها، معماری ایران: دوره اسلامی. به کوشش محمدیوسف کیانی. ج ۱. تهران: جهاد دانشگاهی.
- توران، امداد و شیخی زازرانی، داوود. ۱۳۹۳. معیارشناسی اصل بودن امامت در واکاوی معیاری اصل دین، نشریه پژوهشنامه کلام، (۱): ۲۶-۵.
- خمینی، روح‌الله. ۱۳۵۷. صحیفه امام. جلد چهارم، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، چاپ اول.
- دهخدا، علی‌اکبر. ۱۳۷۷. لغت‌نامه دهخدا، جلد نهم و چهاردهم تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم.
- راپوپورت، ایمس. ۱۳۶۸. تاریخ شهر: منشأ فرهنگی مجتمع‌های زیستی. ترجمه راضیه رضازاده. تهران: جهاد دانشگاهی علم و صنعت.
- سجادی، علی. ۱۳۹۲. خاستگاه تاریخی بناهای آرامگاهی استان خوزستان در دوره اسلامی، نخستین کنگره بین‌المللی امام‌زادگان، سازمان

- اوقاف و امور خیریه استان اصفهان و دانشگاه اصفهان، جلد دوم: ۸۱۷-۸۴۵.
- طباطبایی، محمد حسین. ۱۳۸۷. معنویت تشیع به ضمیمه چند مقاله دیگر، گردآوری توسط محمد بدیعی با مقدمه علامه حسن‌زاده آملی، قم، انتشارات تشیع، چاپ چهارم: ۷۵-۷۹.
- غیاثی، هادی. ۱۳۹۷. ابعاد تمدنی نهاد زیارت در فرهنگ شیعی، پژوهشنامه حج و زیارت سال سوم، شماره دوم: ۱۶۸-۱۳۷.
- غلامی، سعید و مشکینی، ابوالفضل و دویران، اسماعیل. ۱۳۹۴. طراحی فضایی محلات شهری با تأکید بر اصول دین اسلام در شهر ایرانی-اسلامی، نشریه هویت شهر. ۹(۲۲): ۵۲-۴۱.
- فرهمند، مهناز. ۱۳۹۳. جهانی شدن و معنویت‌گرایی. دوفصلنامه مطالعات معنوی. ۲(۴ و ۵).
- فقیه ایمانی، مهدی بن محمد. ۱۳۷۴. تاریخ تشیع اصفهان از دهه سوم قرن اول تا پایان قرن دهم، ناشر مؤلف، چاپ اول.
- قادری، اسماعیل و عزتی، عزت اله و حافظی‌زاده، شقایق. ۱۳۸۸. راهکارهای استفاده از مراسم تاسوعا و عاشورا به عنوان پتانسیل توریسم فرهنگی مذهبی در محدوده بخش مرکزی تهران. مجله فضای جغرافیایی. ۹(۲۸).
- گرایار، الگ. ۱۳۷۵. اولین بناهای یادبود اسلامی. ترجمه کلود کرباسی. فصلنامه اثر. شماره ۲۶-۲۷. صص ۱۶-۵۹.
- مطهری، مرتضی. ۱۳۸۹. آشنایی با قرآن. جلد سوم. تهران: انتشارات صدرا. چاپ بیست و سوم.
- مطهری، مرتضی. ۱۳۸۹. اسلام و نیازهای زمان. جلد اول، تهران: انتشارات صدرا. چاپ سی و یکم.
- مطهری، مرتضی. ۱۳۸۹. امامت و رهبری. تهران: انتشارات صدرا. چاپ چهل و ششم.
- مطهری، مرتضی. ۱۳۹۱. یادداشت‌های استاد مطهری. جلد ۱۲. تهران: انتشارات صدرا. چاپ اول.
- معاون، زهرا و موحد، مجید. ۱۳۹۸. جایگاه زیارت نزد گردشگران و نقش آن در تثبیت ارزش‌های فرهنگی مطالعه مردم‌نگارانه در اماکن زیارتی شهر شیراز، پژوهشنامه حج و زیارت سال چهارم، شماره اول: ۱۴۷-۱۲۵.
- مولائی، اصغر. ۱۳۹۸. بازنمایی جایگاه حرم امام‌زادگان در هویت شهری با تأکید بر سبک زندگی ایرانی-اسلامی، دوفصلنامه علمی پژوهشنامه سبک زندگی، سال پنجم، شماره ۸: ۵۰-۲۷.
- مولائی، اصغر. ۱۳۹۹. بازنمایی آرسن شهری به عنوان الگویی برای مراکز شهر ایرانی-اسلامی با مرکزیت فضاهای مذهبی، نشریه علمی اثر، دوره ۴۱، شماره ۱: ۱۲۹-۱۰۸.
- هیلن براند، روبرت. ۱۳۸۷. معماری اسلامی. ترجمه باقر آیت‌الله زاده شیرازی. تهران: انتشارات روزنه.
- هیلن براند، روبرت. ۱۳۸۹. مقابر، گردآورنده محمد یوسف کیانی. معماری ایران (دوره اسلامی). ترجمه کرامت‌الله افسر. تهران: انتشارات سمت: ۵۸-۱۱۸.
- هیلن براند، روبرت. ۱۳۸۹. مقابر، گردآورنده محمد یوسف کیانی، معماری ایران (دوره اسلامی)، ترجمه کرامت‌الله افسر، تهران، انتشارات سمت: ۵۸-۱۱۸.

منابع انگلیسی

- Burkhardt, T. 2009. An Introduction to Sufism, translated by Yaqub Azand, Tehran: Molly Publications, first edition [In Persian].
- Cohen, E. 1992. Pilgrimage centers: concentric and exocentric. Annals of Tourism Research 19: 33-50.
- Dehkoda, A. A. 1997. Dehkoda Dictionary, Volumes 9 and 14 of Tehran: University of Tehran Publishing Institute, Second Edition. [In Persian].
- Farahmand, M. 2013. Globalization and spiritualism. Bi-Quarterly Journal of Spiritual Studies. 2 (4 and 5). [In Persian].
- Faqih Imani, M. I. M. 1994. History of Shiism in Isfahan from the third decade of the first century to the end of the tenth century, published by the author, first edition. [In Persian].
- Helen Brand, R. 2010. Tombs, compiled by Mohammad Yousef Kiani. Iranian architecture (Islamic period). Translated by Keramatullah Officer. Tehran: Samat Publications: 58-118. [In Persian].
- Helen Brand, R. 2010. Tombs, compiled by Mohammad Yousef Kiani, Iranian Architecture (Islamic Period), translated by Keramatullah Afsar, Tehran: Samt Publications: 58-118. [In Persian].
- Helen Brand, R. 2007. Islamic Architecture. Translated by Baqer Ayatollah Zadeh Shirazi. Tehran: Rozaneh Publications. [In Persian].
- Ibn Balkhi, A. 1994. Farsnameh, Shiraz, Persian Studies Foundation, first edition. [In Persian].

- Ghaderi, I. and Ezzati, E. and Hafezizadeh, Sh. 2009. Strategies for using Tasua and Ashura ceremonies as a potential for religious and cultural tourism in the central part of Tehran. *Journal of Geographical Space*. 9 (28) [In Persian].
- Grabar, A. 1995. The first Islamic monuments. Translated by Claude Karbasi. *Quarterly*. (26 and 27): 16-59.
- Gholami, S. and Meshkini, A. and Doiran, I. 2014. Spatial design of urban neighborhoods with emphasis on the principles of Islam in the Iranian-Islamic city, *Journal of City Identity*. 9 (22): 52-41. [In Persian].
- Khomeini, R. 1977. *Imam Sahifeh*. Volume 4, Tehran: Imam Khomeini Publishing House, first edition. [In Persian].
- Ghiasi, H. 2017. Dimensions of civilization of the institution of pilgrimage in Shiite culture, *Journal of Hajj and Pilgrimage*. 3(2): 168-137. [In Persian].
- Motahari, M. 2009. *Familiarity with the Quran*. Third volume. Tehran: Sadra Publications. Twenty-third edition. [In Persian].
- Motahari, M. 2009. *Islam and the needs of the time*. Volume One, Tehran: Sadra Publications. Thirty-first edition. [In Persian].
- Motahari, M. 2009. *Imamate and leadership*. Tehran: Sadra Publications. Forty-sixth edition. [In Persian].
- Motahari, M. 2010. *Notes of Master Motahhari*. Volume 12. Tehran: Sadra Publications. First Edition. [In Persian].
- Maaven, Z. and Movahed, M. 2018. The place of pilgrimage among tourists and its role in establishing the cultural values of ethnographic study in the places of pilgrimage in Shiraz, *Journal of Hajj and Pilgrimage*. 1(1): 147-125. [In Persian].
- Molaei, A. 2019. Recognizing the position of the Imamzadegan shrine in urban identity with emphasis on Iranian-Islamic lifestyle, *Journal of Lifestyle Research*, 5(8): 50-27. [In Persian].
- Molaei, A. 2020. Recognition of Arsen Shahri as a model for Iranian-Islamic city centers with the center of religious spaces, *Scientific Journal*, 41(1): 129-108. [In Persian].
- Nolan, M.L. 1989. *Christian Pilgrimage in Modern Western Europe* Chapel Hill. The University of North Carolina press.
- Prentice, R. 1993. *Tourism and Heritage attractions*. London and New York. Route Ledge.
- Rapoport, A. 1998. *History of the city: The cultural origin of biological complexes*. Translated by Razieh Rezazadeh. Tehran: University Jihad of Science and Technology [In Persian].
- Sajjadi, A. 2013. The Historical Origin of Tomb Buildings in Khuzestan Province in the Islamic Period, The First International Congress of Imamzadegan, Endowments and Charities Organization of Isfahan Province and the University of Isfahan, 2: 817-845. [In Persian].
- Tabatabai, M. H. 2007. *Shiite spirituality in addition to several other articles, compiled by Mohammad Badiee with introduction by Allameh Hassanzadeh Amoli*, Qom: Shiite Publications, fourth edition: 75-79. [In Persian].
- Turan, E. and Sheikhi Zazarani, D. 2013. Criteria of the principle of Imamate in a standard analysis of the principle of religion, *Journal of Theology*, 1 (1): 26-5. [In Persian].